

UVODNA RAZMATRANJA

Savremene umetničke prakse i teorije umetnosti sa leveice često polažu pravo na koncept umetnosti kao instrumenta društvene kritike i emancipacije. Bliskost kulturalne produkcije i (reformatorske, revolucionarne i dvovlasne) politike se javlja kao tendencija u najrazličitijim društvima kroz njihova dvovekovna iskustva megakulture modernizma. Jedan od pravaca koji je proizašao iz ove tendencije se, uz puno polemike, označava pojmom *institucionalna kritika*. Kritičke pozicije koje ovaj pluralni pravac obuhvata su okružene žargonskim diskursima galerijsko-tržišnog sistema u kojima se centralne kritičke koncepcije aprpriraju, ponavljaju i redukuju na nivo mode. Savremena teorija umetnosti uvek iznova preseca te nagomilane diskurse i stvara nove pojmove koji generišu aktuelne prakse i pristupe. No, pored niza raznovrsnih pojmova, poput *konstitutivnih praksi*, *tamne materije* i *participativne umetnosti*, koje je savremena teorija proizvela u proteklih deset godina,¹ nalazim da je istraživanje temeljnih pojmova *su-bjekt* (onih koji kritikuju) i *institucija* (onoga šta kritikuju) uglavnom izbegnuto ili tek implicitno dato. Akecnat se stavlja na procesualna,

¹ Videti: Gerald Raunig and Gene Ray (eds.), *Art and Contemporary Critical Practice: Reinventing Institutional Critique*, MayFlyBooks, London, 2009; Gregory Sholette, *Dark Matter*, Pluto Press, London – New York, 2011; Claire Bishop, *Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship*, Verso, London – New York, 2012.

mrežna i globalistička svojstva institucija i specifičnosti njihove kritike, a ne na pojmove koji figuriraju kao osnove ove umetničke prakse. Upravo iz ovih razloga, i izvesne nevidljivosti literature o ovim aspektima institucionalne kritike, želim da eksplicitno tematizujem pomenute pojmove i njihov međusobni odnos. Usled hibridizacije naučnih tekstova, kroz inter, trans i multidisciplinarnost, ne može se više misliti o opštoj teoriji umetnosti koja bi pomenute pojmove fiksirala i definisala (svakako ne na način na koji je to bilo moguće početkom prošlog veka). Međutim, jeste moguće proizvesti širi pregled postojećih teoretskih pozicija u obliku teksta drugog stepena, tj. metateoretskog teksta koji bi se bavio njihovim mapiranjem. Biram ovaj pristup iz dva razloga. Prvo, zato što on najviše odgovara stvaranju uvida u veliki broj govornih i pisanih tragova koji sačinjavaju ove pojmove. Drugo, zato što deluje nesvršishodno fiksirati i definisati njihovo značenje. Pre ih treba „prekriti“ koordinatnom mrežom koja omogućava njihovim značenjima da fluktuiraju, ali kojom se ujedno uvek mogu sračunati „koordinate“ njihovih kretanja. Da sumiram, želim da izvedem eksplicitnu tematizaciju pojmova ‘subjekt’ i ‘institucija’ kroz metateoretsko mapiranje njihovih različitih značenja i međusobnih odnosa.

Iako naslov može sugerisati da je reč o sveobuhvatnoj komparativnoj studiji institucionalne kritike i veoma starog filozofskog pitanja „subjekta/subjektivizacije“ u kontekstu savremenih umetničkih praksi, reč je o jednom manje ambicioznom zahvatu. Rad je postavljen kao istraživanje teoretskih tekstova koji okružuju institucionalnu kritiku danas. Ovo istraživanje se kreće od analize opštih filozofsko-teoretskih pojmova (*institucija* i *subjekt*) ka specifičnim pojmovima teorije umetnosti (*svet umetnosti*, *institucija umetnosti*, *teorija umetnika* i *institucionalna kritika*). Kroz njihovo analiziranje vodim se radnom hipotezom koja glasi: „Savremene teorije umetnosti i teorije umetnika su specifične teorije koje uvek uvode nove pojmove i tako detaljnije reprezentuju aktuelna kretanja u svetu umetnosti od opštijih teorija. Iz proučavanja ovih tekstova se uvek može predstaviti više aspekata situacija sa kojima se umetnici suočavaju dok izvode svoje prakse.“ Važno je naglasiti da mapiranju ovih pojmova i njihovog odnosa pristupam kao teoretskom problemu savremene institucionalne kritike, a ne kao problemu istorije umetnosti ili studija kulture. Moje istraživanje je

zato najviše usmereno na izučavanje različitih teorija i filozofija koje mogu pomoći pri mapiranju, a u manjoj meri na izučavanje: (1) *istorije* institucionalne kritike kao umetničkog pravca; (2) brojnih *konteksta* ove pojave u svetu umetnosti; (3) *situacije* kojom se mapira trenutak savremenih praksi ovog pravca. Ovde nije reč o istraživanju sa stanovišta jedne teorije, već o metateoretskom istraživanju. Ovo praktično znači da se vodim istraživanjem problema zbog kojeg prolazim kroz različite teorije. Raznolikost obrađenih teorija, koje potiču iz analitičke filozofije, strukturalizma, poststrukturalizma i marksizma, stoga je podređena istraživanju problema. Ishod tog istraživanja nije sinteza suprotstavljenih akademskih tradicija, već jedna moguća diskurzivna analiza relevantnih tekstova o spornim pojmovima. Dakle, ovde nije reč o monografskom ni o panoramskom istraživanju, već o problematskom istraživanju koje povremeno preuzima elemente ovih pristupa.

Predmet istraživanja

Pojmove *subjekt* i *institucija* određuju tekstovi koji predstavljaju glavni predmet mog istraživanja. U *Političkom nesvesnom* Fredrik Džejmson (Fredric Jameson) kaže da je glavni problem sa tekstom kao naučnim predmetom u tome što je on, sa stanovišta individualnog istraživača, uvek već pročitani i interpretirani. Nikada se ne pristupa *samom tekstu*, već je taj kontakt uvek posredovan prethodnim čitanjima. Ovi „nataloženi slojevi prethodnih interpretacija“ čine da aktuelna interpretacija ne bude ništa više od „prepisivanja datog teksta terminima posebne interpretativne glavne šifre.“² Miško Šuvaković u *Diskurzivnoj analizi* daje pregled mogućih čitanja teksta kao naučnog predmeta, kao i različitih epistemoloških i ontoloških transgresija na koje ova razmišljanja navode. No, umesto teksta Šuvaković piše o *diskursu*. Pojmu koji, osim *značenja*, uključuje i *izvođenje* tekstova u određenom vremenu i prostoru. On kaže: „Diskurs je razgovor, govor i izlaganje misli govornim i pisanim jezikom: zastupanjem. Diskurs je semiotička radnja koja smešta značenje u *vremensko-prostornu*

² Fredrik Džejmson, *Političko nesvesno*, Rad, Beograd, 1984, str. 7 – 8.

situaciju gde neko za nekog proizvodi značenje pod određenim uslovima života.“ Za strukturaliste i poststrukturaliste „diskurs je jedan od osnovnih pojmova kojim se označava povezivanje mišljenja, govornog i pisanog jezika u smislen i značenjski *kontekst razmene tekstova*.“ Šuvaković prepoznaje tri funkcije ovako koncipiranog diskursa: (1) deskriptivnu (opisuje); (2) eksplanatornu (objašnjava, tj. tumači); i (3) interpretativnu (daje moguća gledišta za tumačenja).³ Kako bi dodatno odredio performativna svojstva diskursa on se poziva na Fukoovu (Michel Foucault) koncepciju *diskurzivnih praksi*. One se karakterišu „izdvajanjem *polja objekata*, definisanjem zakonomerne perspektive za predmet saznanja, utvrđivanjem oblika za razradu složenog odnosa koncepta i teorije u polju delanja – ljudskog rada.“⁴ „Diskurzivne prakse nisu naprosto načini proizvodnje diskursa. One se uobličavaju na tehničkim skupovima, u institucijama, u shemama ponašanja, u tipovima prenosa i difuzije, u pedagoškim oblicima koji ih u isto vreme nameću i održavaju.“⁵ Zaključno u ovom odeljku kaže: „Diskurs je, zato, izvesno sredstvo ili oruđe, mada i ispitni uzorak, epistemološke analize bilo koje društvene, pa time kulturalne i umetničke prakse.“ Sa ovog stanovišta opšti pojmovi *subjekt* i *institucija*, kao i njima odgovarajući pojmovi teorije umetnosti, nisu izvan diskursa, nisu „nešto čemu se diskurs pripisuje spolja i naknadno“, nego su uvek njegov deo. Poput umetnosti i kulture, oni „nastaju usred diskurzivnih praksi i njihovih materijalnih društvenih i kulturalnih izvođenja.“⁶ Međutim, diskurzivne prakse se ne smeju poistovećivati sa nediskurzivnim praksama. One su, kako Fuko više puta navodi, uvek u relaciji sa okružujućim ekonomskim, političkim i drugim praksama.⁷ Pri analiziranju diskursa o ‘subjektu’ i ‘instituciji’ želim da naglasim njihovu relaciju sa izvandiskurzivnim praksama i procesima, ali uvek sa svešću o njihovoj

³ Miško Šuvaković, *Diskurzivna analiza, Prestupi i/ili pristupi „diskurzivne analize“ filozofiji, estetici, teoriji i studijama umetnosti i kulture*, Univerzitet umetnosti, Beograd 2006, str. 11 – 12.

⁴ Ibid.

⁵ Mišel Fuko, *Predavanja*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1990, str. 10, prema: Ibid.

⁶ Miško Šuvaković, Ibid, str. 17.

⁷ Mišel Fuko, *Arheologija znanja*, Plato, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Beograd, Sremski Karlovc i Novi Sad, 1998, str. 29, 34.

relativnoj nezavisnosti i specifičnostima smisla koji proizvode u određenim vremensko-prostornim situacijama.⁸ U mom radu zato treba razlikovati diskurzivne prakse koje, zajedno sa nediskurzivnim, proizvode subjekte kao efekat (npr. diskurzivne prakse konkretnih ideologija).⁹ Potom, one diskurzivne prakse koje održavaju ili remete diskurzivne formacije filozofije, političke misli i teorije umetnosti (specijalistički i kritički diskursi o diskurzivnim i drugim praksama, npr. u radu Serla i Altisera).¹⁰ Na trećem mestu su one prakse koje ja izvodim koncentrisanjem na navedene pojmove (metateoretski interpretativni diskurs o značenjima i izvođenjima diskurzivnih i drugih praksi).

Proizvođenje subjekata u izvesnim institucionalnim okruženjima će biti razmatrano prvo kao koncept, a potom i kroz primere raznovrsnih interpelacija autora tekstova i umetničkih radova. Diskursi u i oko ovih procesa su značajni zbog dvostruke funkcije koju obavljaju. Subjekti nastaju kao njihovi efekti, ali oni ujedno sebe kroz njih artikulišu.¹¹ Diskurzivne prakse koje održavaju ili remete postojeće diskurzivne formacije uvek imaju značajnu ulogu u reprodukovanju dominantnih oblika subjektivizacije i institucionalizacije ili u stvaranju mogućnosti za njihovu promenu. Autori poput Frojda i Marksa su važni upravo zbog prekida koje su unosili u postojeće diskurzivne formacije. Svojim pisanjem oni su zadobili izuzetnu ulogu „začetnika

⁸ Ibid, str. 50 – 51.

⁹ Ovdje ne želim da izvedem teoretsku sintezu dve vrste analize (diskurzivne i ideološke), koje su za Fukoa bile nespojive iz razloga analitičke manjkavosti pojma *ideologija* (u dotadašnjem marksizmu). Mada deluje da Fuko, makar u *Arheologiji znanja*, nije negirao dejstvo ideologije, ona pojmovno nije odgovarala njegovim teoretskim uvidima o znanju, nauci i moći. U mom radu ideologija se javlja u neortodoksnom smislu u kojem joj pristupaju Altiserovi poststrukturalistički kritičari i revizionisti njegovih teorija. Videti odeljke: 2.3. i 2.4. Za Fukoovu upotrebu pojma ‘ideologija’: Mišel Fuko, Ibid, str. 198 – 200; Michael Foucault, *The Foucault Reader*, Paul Rabinow (ed.), Pantheon Books, New York, 1984, str. 59 – 61.

¹⁰ Pored ovih diskursa humanistike tu su i umetnički diskursi. Oni čine glavninu teksto-va koje istražujem u ovom radu.

¹¹ O ovom kritičkom dodatku individualne artikulacije, koji je Fukovom radu predložio britanski teoretičar kulture Stjuart Hol (Stuart Hall), će biti reči u odeljku 2.4: Stuart Hall, “Who Needs Identity”, u: *Cultural Identity*, Hall, Stuart and Paul du Gay (eds.), Sage Publications, London, Thousand Oaks and New York, 1996, str. 1 – 18; 5 – 16.

diskurzivnosti¹², što se može protumačiti kao moment dejstvenosti kroz diskurs.¹³ U čvorištima ovih diskurzivnih i izvandiskurzivnih praksi moj rad ima za cilj da ponudi jedan interpretativni okvir koji za svoje polazište uzima protivrečan odnos između dva temeljna pojma institucionalne kritike. Značaj analize ovog odnosa je u mogućnosti razumevanja dinamike materijalnih procesa označavanja, proizvodnje smisla, razmene tekstova, prekida, razaranja, proizvodnje besmisla i td. Znanje o ovim kretanjima ima mnogo toga da ponudi praksi institucionalne kritike, pa se cilj mog rada može formulisati upravo kao pokušaj njihovog istraživanja.

Tehnike mapiranja

Zbog složenosti razmatranja značenja tekstova istovremeno sa njihovim vremensko-prostornim izvođenjima, ja biram da odvojim ova dva segmenta predložene diskurzivne analize. Moje tehnike mapiranja će se kretati dvema linijama: prvom, *sa-vremeno* (sinhronijski), sučeljavanjem jedne teorije subjekta, institucije i njihovih odnosa sa drugom; drugom, *kroz vreme* (dijahronijski), čitanjem teorija i praksi umetnosti kroz istorijske tokove druge polovine 20. veka. Prva linija je zastupljena u prvom i drugom poglavlju. Tu se bavim isključivo analizom i poređenjem značenja Serlove teorije institucionalnih činjenica i Altiserove teorije ideologije. Druga linija je zastupljena u trećem poglavlju. Ovde istražujem nastanak pojmova 'svet umetnosti' i 'institucionalna kritika', a potom u analizu njihovog značenja uvodim studije slučaja različitih teorija i praksi umetnika prateći društveno-politički razvoj Evrope i Amerike u drugoj polovini 20. veka.

¹² Michael Foucault, *The Foucault Reader*, op. cit, str. 113 – 117.

¹³ Hubert Dreyfus, "Heidegger and Foucault on the Subject, Agency and Practices", objavljeno na internetu: http://socrates.berkeley.edu/~hdreyfus/html/paper_heidandfoucault.html [05.01.2015].

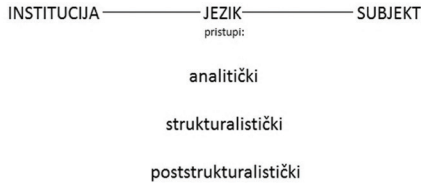
Načini čitanja teorija i praksi umetnika

Jedan od diktata sa kojima sam se kao teoretičar i istoričar umetnosti često susretao glasi: „Koristite postojeće teorije i njihove pojmovne aparate radi proizvodnje novih čitanja aktuelnih i istorijskih umetničkih praksi.“ Ovdje u neku ruku želim da preokrenem taj diktat i da koristim umetničke prakse i teorije umetnika radi proizvodnje novih čitanja postojećih filozofija, teorija umetnosti i njihovih pojmovnih aparata. Jedan važan razlog za ovaj preokret je u tome što se kontingentnost konkretnih umetničkih praksi nikada ne može definitivno reprezentovati postojećim teorijama. Diktat propisuje redosled koji je ekonomičan, ali kao što su teze o diskurzivnim praksama pokazale – nije nužan. Drugi razlog je u tome što bi se na ovaj način mogli dodatno ispitati najrelevantniji tekstovi kojima se pojmovi ‘subjekt’ i ‘institucija’ uokviruju u području umetnosti i kulture. Tim postupkom se otvara mogućnost čitanja značenja i njegovog izvođenja sa pozicija koje su svojstvene umetnicima. Institucionalna kritika (umetnička praksa i teorije umetnika u njoj i oko nje) se u radu čita na dve razine: (1) u odnosu na same teorije koje propisuju odnose subjekta i institucija (npr. čitanje stejtmenta grupe *A.W.C.* u odnosu na Altiserovu teoriju ideologije u 2. poglavlju); (2) u odnosu na određene pojmove u vremenskim kontekstima njihovog nastanka i promena (čitanje praksi i teorija umetnika institucionalne kritike u odnosu na pojmove *svet umetnosti* i *institucija umetnosti* kroz istoriju, kontekste i situacije druge polovine 20. veka u 3. poglavlju).

Odnos između pojmova

Teorije koje čitam u ovom radu svakako imaju propisane, često veoma kompleksne, odnose ‘institucije’ i ‘subjekta.’ Međutim, moj pristup (mapiranje kroz stvaranje koordinatne mreže) je podrazumevao da apstrahujem ove odnose kako bih ih predstavio kroz relacije dva pojma. Ova apstrakcija ne služi da bi se postojeće teorije redukovale, nego da bi se koncentracijom na pojmove stvorila mapa u koju se upisuju koordinate različitih teorija. U praksi ovo znači da upotrebu

pojmovu u konkretnim teorijama mapiram analizom njihovih značenja, dok njihov odnos na metateoretskom nivou uokvirujem pomoću sheme:

Shema metateoretske relacije pojmova.¹⁴

U tekstovima koji su predmet ovog istraživanja uočava se da je spona između pojmova najčešće određena koncepcija simboličke razmene između subjekta i institucije. Ja sam je označio pojmom *jezik*. Razlog zašto je centralni termin odnosa subjekta i institucija *jezik*, a ne neki drugi pojam, leži u činjenici da je teorija prošlog veka bila pod velikim uticajem *jezičkog preokreta* o kojem će biti reči u odeljku 1.2. Za sada je dovoljno reći da su tokom prošlog veka filozofi, teoretičari i naučnici kritički ispitivali medij jezika. Ovo je dovelo do velikih epistemoloških preokreta kako u društvenim tako i u humanističkim naukama. Njihove teorije su poljulale sa jedne strane koncepcije starog institucionalizma, a sa druge, prosvetiteljske koncepcije autonomnog subjekta. Razradom sheme došao sam do tri pristupa odnosu pojmova ‘institucija – subjekt’ koji grubo odgovaraju trima značajnim filozofijama/teorijama koje su proizašle iz jezičkog preokreta. To su: (1) analitički, (2) strukturalistički i (3) poststrukturalistički pristup. Prvi je predstavljen na primeru Serlove teorije institucionalnih činjenica. Dok su poslednja dva pristupa pročitana na specifičnim primerima Altisevovog strukturalnog marksizma, konkretno njegove teorije ideologije i njenih postmarksističkih revizija.

¹⁴ Shema nije empiristička hipoteza koju treba dokazati ili pobijati, niti strukturalistička dvostruko artikulisana struktura, već teoretska alatka kojom sam upravljao svoj master rad.

I

**OD INSTITUCIJE KA SUBJEKTU:
MAPIRANJE POJMOVA U DRUŠTVENIM I
HUMANISTIČKIM NAUKAMA**

Kada je reč o pojmu ‘institucija’ može se reći da postoje jedino institucionalizmi, različiti oblici diskursa o institucijama koji su se, u različitim trenucima, pojavljivali u akademskim i neakademskim kontekstima. Mene će pre svega zanimati da ponudim opšti uvod u problematiku ovih diskursa. Zato ću krenuti od njihovog istraživanja u poljima relevantnih društvenih nauka (sociologije, političkih nauka, ekonomije) i humanističkih nauka (savremene filozofije). Što se tiče pojma ‘subjekt’, preuzeću sličan pristup i neću nastojati da ponudim pregled svih teorija koje su u prethodnih pola veka pokušavale da reartikulišu ovaj pojam. Prvi kontakt sa problemom subjekta ću predstaviti preko Serlove teorije institucionalnih činjenica. Potom ću uvesti Altiserove koncepcije subjektivizacije kroz interpelaciju u njegovoj teoriji ideologije.

1.1 Istorijat institucionalne misli: Rani i stari institucionalizam

Sistematsko izučavanje insitucija se prvi put pojavilo u poljima ekonomskih teorija, političkih nauka, sociologije, sociološke teorije i organizacionih studija. Ričard Skot (Richard W. Scott) predstavlja opšti istorijat institucionalne teorije u prva dva poglavlja knjige *Institucije i organizacije*.¹ On razlikuje rani, stari i novi institucionalizam.² Rani instituciionalizam je predstavljen kao skup divergentnih teoretskih pristupa problemu institucije od kraja 19. do početka 20. veka. Stari institucionalizam se vezuje za polje političkih nauka i organizacionih studija, i to konkretno za njihov razvoj od početka do polovine 20. veka. U ovom periodu došlo je do pojave dve uticajne „škole“ starog institucionalizma, deskriptivne formalnopravne i bihevioralne.³ Skot objašnjava prelaz sa starog na novi institucionalizam pomoću dva faktora. Sa jedne strane, on naglašava rez koji je starom institucionalizmu nakon 1945. godine donela dominacija biheviorističkih teorija i teorije racionalnog izbora, a sa druge strane, upućuje na važnost empirijskog i teoretskog istraživanja organizacija kod institucionalista. Za njega je ovo proučavanje organizacija, koje se temeljilo na kritici teorija racionalnog izbora, označilo početak novog institucionalizma. Ovaj „novi“ institucionalizam uopšte nije strogo suprotstavljen svojim prethodnicima, već se, naprotiv, često oslanja na njihove doprinose i razrađuje ih.

Početak ranog institucionalizma Skot nalazi u radu nemačkih istoricista i njihovom sporu sa austrijskom školom ekonomije. Ova polemika, poznata kao debata oko naučnog metoda (nem. *Methodenstreit*),

¹ Richard W. Scott, *Institutions and Organizations*, SAGE Publications, London, 1995, str. 1 – 33.

² Granice između ovih pokreta se različito tumače. Veliki broj autora panoramskih istraživanja ne uspeva da tačno odredi granicu između starog i novog institucionalizma i zato pribegava kategorizaciji njihovih karakteristika. Videti: Vivien Lowndes, „Institucionalizam“, u: *Teorije i metode političke znanosti*, David Marsh i Gerry Stoker (ur.), Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2007, str. 86-104; Mark Blyth, „Institucije i ideje“, u: *Ibid*, Zagreb, 2007, str. 16-40; B. Guy Peters, *Institucionalna teorija u političkoj znanosti: Novi institucionalizam*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2007.

³ Videti i: Stiven Bel, „Stari i novi institucionalizam“, u: *Institucije i institucionalizam*, Petar Bojanić i Ivan Mladenović (ur.), Službeni glasnik, Beograd, 2010, str. 265 – 283; 268 – 270.